

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 30 Volume: 7 Issue: 30

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ORHAN PAMUK'UN SÖZLERİ BAĞLAMINDA MEDYADA "ERMENİ SOYKIRIMI" TARTIŞMALARI

"ARMENIAN GENOCIDE" DISPUTES AT TURKISH MEDIA IN THE CONTEXT OF ORHAN PAMUK'S STATEMENTS

Hakan TEMİZTÜRK*
Salih SEYHAN**

Öz

"Ermeni soykırımı" iddiaları Orhan Pamuk ve bazı entelektüeller tarafından da dile getirilmiş ve öyle görünüyor ki farklı maksatlarla dile getirilmeye devam edilecektir. Oysa bir çok bilimsel çalışma gerçeğin bunun tam tersi olduğunu ortaya koymuştur. Yani, Ermeniler Doğu Anadolu'da yüzbinlerce Türkü katletmiştir; Osmanlı Devleti de güvenlik endişesiyle Ermenilerin tehcirine karar vermiş ve gereğini yapmıştır. Arşivlerde tehcir kararının nasıl alındığını, nasıl uygulandığını gösteren ve Ermenilerin terk ettikleri köy, kasaba ve şehirleri yakıp yıktığını kanıtlayan ciltler dolusu bilgi ve belge bulunmaktadır. Birçok tarihçi de (Öztuna, Shaw, Lewis, McCarthy, Lewy, Dyervs) Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliyi katlettiğini yazmaktadır. "Ermeni soykırımı" tezinin ise tarihi ve ilmî bir dayanağı bulunmamaktadır; "kanıt" diye seslendirilen iddialar tarihçiler tarafından çürütülmüştür. Bu sebeple, sorun tarihi gerçeklerin ışığında tartışılmalı ve tartışmanın tarafları da, tartışmaları yansıtan medya da sorumlu ve adil olmalıdır. Hem "Ermeni soykırımı" tezini savunan dayanaksız yorumlar hem de "ulusalçı" refleksle sergilenen hamasî tavır, sağlıklı bir sonuca varılmasını engellemekte ve gereksiz gerginlikler yaratmaktadır.

Bu makale, "Ermeni soykırımı" tartışmaları ile ilgili literatürün taranması ve konuyu bir kez daha gündeme taşıyan yazar Orhan Pamuk'un sözleri etrafında medyada yer alan tartışmaların söylem analizi yapılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: "Ermeni Soykırımı", Milliyetçilik, Hamaset, medya, Entelektüel.

Abstract

Armenians say they were the victims of the first genocide of the twentieth century; A few of Turks (Intellectual Turks) says, too; like Orhan Pamuk. Most Turks say Armenians died during intercommunal fighting and during a war time relocation necessitated by security concerns. There are many information and documentaries which are the evidences on the Armenians' destruction of the villages, town sand cities, to show how this process is practiced and how the decisions about emigration were being taken in the archives. Many historians wrote that the Armenians killed the Turk sand the Muslims. The "Armenian Genocide" thesis does not have any historical or scientific base; the so-called evidences are being disproved by the historians. So, this subject should be discussed in terms of historical realities and the sides of this discussion should be those responsible to reflect this subject to media. Not only the interpretations with out any base about the "Armenian Genocide" but also the heroic manner sex posed by nationalist reflex cause pointless tension and also prevent to reach a robust result.

In this article, the literature review and discourse analysis are made related to "Armenian genocide" and Pamuk's statements at Turkish media.

Keywords: "Armenian Genocide", Nationalism, Heroism, Turkish Media, Intellectual.

*Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü

**Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü

Giriş

Yazar Orhan Pamuk'un, "Türkler bir milyon Ermeni ve 30 bin Kürt'ü katletti" şeklindeki sözleri, medyada yer alışından itibaren çeşitli tartışmalara, gerginliklere ve davaların açılmasına sebep olmuştur. Pamuk'un bu sözleri, yurtdışında ve adının Nobel Edebiyat Ödülü ile birlikte anıldığı dönemde söylemiş olması, tartışmalara farklı boyutlar da katmıştır; Türkiye'yi, Türklüğü tahkir ettiği, Nobel Edebiyat Ödülü'nü almak için bu ve buna benzer "aşağılayıcı" ifadeler kullandığı iddia edilmiştir. Bu "iddia"lar hem medyadan, hem edebiyat dünyasından, hem de yargıdan gelmiştir. Pamuk'un 2006 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık bulunması üzerine görüşlerini açıklayanların bir kısmı, bu durumun kendilerini haklı çıkardığını ifade etmiştir. (Milliyet, 13.10.2006: 7) Şair, yazar ve gazeteci Özdemir İnce, Pamuk'un "sıradan bir yazar" olduğunu, dolayısıyla ödülün "Türk edebiyatı"na değil, Orhan Pamuk'a "verildi"ğini söylemiştir. İnce, devamla, "Nobel kazanmış olan Pamuk, Ermeni soykırımını kabul ediyor. Türkiye satışa çıkarılmıştır, Türk tarihi açık artırmayla satılmıştır. Açık artırmanın en sıfır noktasında satılmıştır. Bundan dolayı utanç duyuyorum." demiştir. (Milliyet, 13.10.2006: 7) Yazar Pınar Kür de Nobel Edebiyat Ödülü'nün "politik nedenlerin ağır bastığı bir ödül olarak" bilindiğini ifade etmiş, "Ermeni soykırımı meselesinin Fransız parlamentosundan geçtiği gün 'Ermeni soykırımı vardır' diyen bir Türk yazarına Nobel'in verilmesini talihsizlik olarak görüyorum." şeklinde konuşarak ödül ile Ermeni soykırımı iddiaları arasında bağlantı kurmuştur. (Milliyet, 13.10.2006: 7) "İyi bir yazara değil, birilerinin adamı olana" ödülün verildiğini söyleyen şair Fazıl Hüsni Dağlarca da "Ermeni'yi övmeyene armağan yok" iddiasında bulunmuştur. (haber7.com, 13.10.2006) Anılan sözlerinin bir savcının iddianamesinde yer alarak Pamuk hakkında bir ceza davasının açılmış olduğunu da bu tepkilere eklemek gerekmektedir.

Bu sözlerin "Ermeni soykırımı" iddialarının gerçekliğinin tartışılması için bir vesile olarak kullanıldığı da gerçektir; medyanın ve entelektüel çevrelerin bu konuda hem o dönemde, hem de daha sonraki yıllarda "Ermeni soykırımı" tartışmalarının yoğunlaştığı 24 Nisan¹ öncesi ve sonrasında konuyla ilgili yayınlarda bulunduğu, çalışmalar yaptığı gözlenmiştir. Ermenistan'ındaki ve diasporadaki Ermenilerin "Ermeni soykırımının yıldönümü" olarak anmaları sebebiyle her yılın 24 Nisan'ı "soykırım" sözcüğü etrafında yoğun tartışmaların yaşandığı bir tarih olmaktadır. 24 Nisan'ın 1990'lardan itibaren Türk kamuoyunda daha fazla gündeme gelmesinde, Ermenistan'ın 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmasının etkisi olmuştur (Jung ve Piccoli, 2004); hatta Ermenistan'ın bağımsızlığıyla birlikte, Türkiye'nin, başta Azerbaycan olmak üzere Kafkasya politikalarını oluştururken daha dengeli hareket etmek zorunda kaldığı iddia edilmiştir. (Cornell, 1998: 66)

"Ermeni soykırımı" tartışmalarının son yıllarda aldığı biçim/vardığı boyut, birbirine zıt iki temel yaklaşımı öne çıkarmıştır. Bu yaklaşımlardan biri, Türklerin/Osmanlı'nın herhangi bir soykırım yapmadığı, buna yol açacak resmi bir politika uygulamadığı, tersine 1915 ve sonrasında asıl katliama uğrayan tarafın Türk/Müslüman tarafı olduğu şeklindedir. Orhan Pamuk'un Nobel Edebiyat Ödülü'nü almasından sonraki tartışmalarda da edebiyattan bahseden olmamış; tartışma, Pamuk'un "Türklüğe sahip çıkması" dilekleriyle sürdürülmüştür uzun süre. (Korkut, 2006)

İkinci görüş ise, Pamuk ve benzer düşüncedekilerin seslendirdiği görüş olup kabaca Türklerin Ermenilere soykırım uyguladığını savunmaktadır. Bu ikinci görüşü seslendirenler, Türkiye'nin resmi tezlerinin ve Türk kamuoyunun büyük bir çoğunluğunun zıddına hareket etmiş oldukları için sert tepkilerle ve -yukarıda değinildiği gibi- ceza davalarıyla da karşılaşmaktadırlar. Bu tartışmaların odağında ise çoğunlukla yazar Orhan Pamuk ve yukarıda aktarılan sözü yer almaktadır. Ancak tartışmalar gerçeğin ("Ermeni soykırımı" olmuş mudur,

¹24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni Komiteleri kapatılarak, yöneticilerinden 2 bin 345 kişi devlet aleyhine faaliyetten bulunmak suçundan tutuklanmıştır. Tutuklular Ankara ve Çankırı hapishanelerine yollanmıştır. "Ermeni soykırımının yıldönümü" diye anılan 24 Nisan tarihi, bu tutuklama ve İstanbul'dan uzaklaştırmanın tarihidir.

olmamış mıdır?) ortaya çıkarılmasından çok, Pamuk ve benzerlerinin haklılığı-haksızlığı, vatanseverliği-“hainliği” etrafında yapılmaktadır.

Tartışmaya düşünce özgürlüğü konusu olarak yaklaşanlar, “Pamuk’un görüşlerine katılmıyorum ama onun düşüncelerini özgürce ifade etmesine engel olunmamalı” diyebilmekte ve herhangi bir “risk”e girmeden kendileri için muhkem bir mevki edinmektedirler; bu durumda “Evet, Türkler soykırım yapmıştır; bunu artık kabul edelim” demek kolaylığı ile gerçeği ortaya koyma arasında hiçbir zahmete katlanmadan entelektüellik payesi de almış olmaktadır. Oysa asıl zorluk ve risk, tartışmaya tersinden dahil olmakta: “Pamuk’un düşüncesini açıklama hakkı olmalıdır ama ben onun görüşlerine kesinlikle katılmıyorum; çünkü...” Bu durumda “Çünkü...” deyip devamında “Türkler bir milyon Ermeni’yi katletti/soykırım yaptı” iddiasını yanıtlamak gerekmektedir; bunun için çabalarken “hamaset” yapmakla, şoven olmakla, düşünce özgürlüğüne karşı olmakla suçlanmayı da göze almak gerekecektir.

Bu çalışmanın esas amacı, “Ermeni soykırımı” tartışmasını sonuca bağlamak değildir. Türkiye’yi uluslararası platformda zaman zaman zor durumlarda bırakmakla birlikte bu konuda öteden beri süregelen tartışmaların bundan sonra da süreceği anlaşılmaktadır; dolayısıyla “sorun”un çözüme kavuşturulması bu çalışmanın hem sınırlarını, hem de amacını aşmaktadır. Burada yapılacak olan, “Ermeni soykırımı” ile ilgili tartışmaların, tartışmaya taraf olan entelektüeller ve medya mensuplarının takındıkları tavırla bir sonuca ulaşamayacağını ortaya koymaya çalışmaktır. Bunu yaparken, tartışmaların kaynaklandığı “Türkler ...bir milyon Ermeni’yi katletti” sözünün sahibi Orhan Pamuk’a yöneltilen eleştiriler ile bu eleştirilere karşı çıkanların argümanlarını ortaya koymamız gerekecektir. Pamuk’un sözleri ve “Ermeni soykırımı” ile ilgili tartışmalara katılanlar arasında tesadüfi yöntemle belirlenen yazarların yazıları “söylem analizi” metoduyla değerlendirilecektir.

Bu bağlamda şunu da ifade etmek gerekmektedir ki, aşağıda “Ermeni sorunu” ile ilgili açıklamalar/bilgiler/belgeler, bu konudaki tartışmaları takip etmede yol haritası olmak üzere verilmiştir; konu ile ilgili olarak söz söyleyecek olanların (dolayısıyla tartışmaya taraf olacakların) en azından bu kadar bilgiye sahip olmaları gerekmektedir. Bu gerekçe ile Orhan Pamuk’un sözlerinin ardından medyada başlayan tartışmalara geçmeden önce, tartışmaların anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla çalışmanın sınırlarını aşmadan yukarıdaki “Orhan Pamuk’a katılmıyorum, çünkü...” şeklindeki giriş cümlelerinin ve *farklı yaklaşımdan* ne kastedildiğinin karşılığı olacak birkaç hakikatin altı çizilecektir.

I. “Ermeni Soykırımı” Meselesi

A. “Gerçek Soykırım Türklere”

Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu cephesinde olan bitenleri, acıları, göçleri, çatışmaları, zulümleri ve o dönemdeki Türklerle Ermenilerin münasebetlerini, tanıklarının ağzından dinlememiş olanlar, birkaç kitap, birkaç belge karıştırmakla doğrulara ulaşabilirler; doğu cephesinde olanlar hiç karmaşık değildir: Meşhur ve makbul tarihçi Justin McCarthy’nin 2002 yılında Atatürk Üniversitesi’ndeki açılış dersinde dile getirdiği gibi, “gerçek soykırım Türklere karşı uygulanmıştır.”² McCarthy gibi birçok Türk ve yabancı tarihçiler tarafından yapılan araştırmalar ile Türk Silahlı Kuvvetleri arşivi ile Devlet Arşivleri, Orhan Pamuk’un sözlerinde kendisini dışa vuran “Ermeni soykırımı” iddiasını net bir şekilde çürütmektedir.³

McCarthy’nin yıllar sonra ortaya koyduğu bu gerçekleri aktarmadan önce Curzon’un tanıklığına da işaret etmek gerekmektedir. 1919 yılında, Ermeni sorununun batı kamuoyunu meşgul ettiği bir ortamda, İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevini yürütmekte olan Lord Curzon – üzerinden henüz aylar geçmiş olan bir savaştaki “düşman”ından söz ederken- şöyle demiştir:

²Konuyla ilgili ve bu alandaki çalışmaları sebebiyle “makbul” addedilen ABD’li ünlü tarihçi Justin McCarthy, bu bilgileri, Atatürk Üniversitesi’nin 2002-2003 öğretim yılı açılış dersinde vermiştir.

³Ermeni sorunu ile ilgili belgeler için bkz. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/kitap.asp?kitap=991&belge=991>, <http://www.tsk.mil.tr/uluslararasi/ermenisorunu.htm>.

“Anadolu’nun her yerinde Türkler büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Ermeniler de pek masum değildir; Türklere karşı vahşet dolu, kana susamış hücumlarda bulunmaktadır.” (Kürkçüoğlu, 1978: 67)

Geçit vermez dağlar arasında Anadolu savunması için kilit bir konuma sahip olan Erzurum’u ele geçirmenin önemini bilen Ruslar, 8-9 asırdır Müslümanlar ile yan yana, iç içe yaşamış bulunan Ermenileri işbirlikçi olarak kullanmayı düşünmüş ve bunun için doğu illerinde karışıklıklar, isyanlar çıkarmaya çalışmıştır. Ruslar tarafından kurulan ve organize edilen Taşnak ve Hınçak komiteleri hiçbir şekilde Anadolu’nun yerlisi değildi; Osmanlı jandarmalarının yakaladığı Ermeni isyancı gruplarının Rusya’dan geldikleri ve ellerinde Rus tüfekleriyle Rusya’da basılmış ihtilalci propaganda malzemesine rastlanmıştır. (McCarthy, 2002)

Bu bilgileri veren McCarthy’e göre kesin olan bir şey vardır ki, “Erzurum’daki tüm Ermenilerin ya tehcir edildikleri veya öldürüldüklerine dair Ermeni iddiaları saçmadır. Çünkü, Erzurum’da Rus işgali sırasında çok sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Ruslar geri çekildiğinde Erzurum’da kalan ve Rusya’ya kaçmışken işgal sırasında geri dönen Ermenilerin sayısı onların bir ordu oluşturmaları ve hükümet kurmaya teşebbüs etmelerine yetecek kadardı. İşte bu Ermeniler, Erivan’dan gelen Ermeni askerlerle birlikte 1918 yılında Erzurum’un Müslümanlarını katletmişlerdir.” McCarthy savaşın başlangıç yıllarında Van ve Bitlis’te Müslüman nüfusun büyük bir bölümünün yerli ve Rus Ermenileri tarafından öldürülmüş olduğunu, daha sonraki yıllarda Trabzon’dan Erzincan ve Erzurum’a kadar bütün köylerin yakılıp yıkıldığını Avusturyalı bir gazetecinin şahitliğiyle aktarmaktadır.

1919 yılında ABD Başkanı Wilson’un emriyle General James G. Harbord başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanan bir başka rapor da Ermenilerin Doğu Anadolu’daki faaliyetlerini aktarırken şu ifadeler yer vermektedir: “Ermenilerin katledildiğine ilişkin haberlerin çoğu söylentiye dayanmaktadır. Türklere de seferberliğe giden gençlerin yüzde 80-90’ı köye dönmemiştir.” (Mazıcı, 2005: 62)

Hülasa, 800 yıldan beri Türklerle birlikte yaşayan Ermeniler, politikacı, bürokrat, parlamenter, bakan olabilmışlerdir; çoğunluk (Müslümanlar) bu süre zarfında azınlığı (Ermenileri) ezebilecekken bunu yapmamıştır. Bütün bunlara karşılık Ermeni azınlık isyan etmiş, uzun yıllar birlikte yaşadığı komşularını katletmeye başlamış ve sonunda her şeyini kaybetmiştir. McCarthy’nin deyişiyle “bu çılgınlıktı; milliyetçiliğin çılgınlığı.” (McCarthy, 2002)

Öztuna, Doğu Anadolu’daki Ermenilerin vezir, eyalet valisi, büyükelçi, nazır, bestekâr, milletvekili gibi çeşitli görevler üstlenen ve yetenekleriyle öne çıkan İstanbul’daki Ermenilerden farklı olarak “vahşi adamlar” olup bölgelerindeki Türk ve Müslümanlara “vahşi toplumlara yakıştır” işkence ve zulümlerde bulduklarını işaret etmektedir. (Öztuna, 1998: 660)

“Ermeni soykırımı” meselesi bundan ibarettir; acıyı, zulmü yaşayan, katledilen doğunun, Erzurum’un, Kars’ın, Van’ın, Bitlis’in halkıdır. Buna tanıklık edenler belki artık aramızda değiller; ancak onların acıklı hikâyelerini dinlemiş olan binlerce insan aramızda yaşamaktadır. Bu tanıklıklara, “Ermeni soykırımı” hakkında hamasetten uzak, gerçeği ortaya koyan kanıtlar da eklenebilir; bu konuda objektif davranarak gerçekleri tahrif etmeden gün yüzüne çıkaran yığınla çalışma bulunmaktadır; Ermenilerin gerçeklerle bağdaşmayan tezlerini destekleyen yayınlar kadar olmasa da.

B. Devlet Arşivlerinde Ermeni Katliamları

Devlet Arşivleri’ndeki belgeler, Ermenilerin gerek kendi başlarına, gerekse Ruslarla işbirliği yaparak gerçekleştirdikleri katliamlara ilişkin detaylı bilgiler vermekte ve katliama maruz kalanların isimlerini, nerede, kim tarafından ve ne şekilde katledildiklerini belgelemektedir. İşte birkaç örnek:⁴

⁴Ermeni katliamlarına ilişkin bu belgeler Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nün web sitesinden alınmıştır. Bkz. devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/991/33.PDF, 09.06.2009.

“Rusların Saray kazâsı merkezine ilk duhûllerinde iki yüz nüfûsu câmi’ Köprüküyü karyesi Ermeni çeteleri tarafından basılarak ahâlîsinden erkek ve kadın ve çocuklar tamamen katl ve karye bi’t-tamam tu’ma-i nehb ve ihrâk olunduğu Nâhiye Müdür Vekîli Polis Mehmed Hulusi Efendi tarafından müşâhede kılındığı ve Erzurumdan aksar-ı tarif maksadıyla berây-ı tebdîl-i hevâ memleketlerine gelirken Karakeşiş karyesinden kayık ile Van Gölü’nden geçerek İririn karyesine çıkan efrâddan bir çoğunun na’şlarının dalgaların çalkantılarıyla deniz kumluklarına çıkarıldıklarını görenler de oldu. Yolların Ermeniler tarafından seddedildiğine binâ’en tahkîkâta gidilemedi. Çünkü birçok merkezlerin hutût-ı telgrafiyeleri kat’ edilmişti. Hatta Şatakkazâsı, Ermeniler tarafından bir nev’ abluka olunmuşdu. Diyarbekir’den gelen Hamid Ağa mücâhidleri, Van’a üç sâ’at mesâfede vâkî’ Engil ve Atlan karyeleri arasında yapılan siperler geçirilmeğe âdetâ müsâ’ade istihsâli zımında Van komite rü’esâsından Rusyalı Viremyan ile Meb’ûs Münib Efendi me’müren giderek oradan ser-hadde geçirebilmişlerdi ki, bunlar alenî isyân neticesi idi.”

Erzurum Köprüküy’deki katliamı anlatan bu belgede anlatılanlara benzer ifadeler Van ve çevresinden çekilen Rusların yerine yerleşen Ermenilerin yaptıkları zulümleri anlatan aşağıdaki belgede de kullanılmaktadır. Belge ayrıca insanlık tarihinin kaydetmediği zulümlerden bahisle işgalcilerin yolcu, fukara ve çocukların barındırıldığı yurtları da yakıp yıktıkları anlatılmaktadır:

“Rusların Van muhîtinu istîlâdan ve Saray kazâsına çekildikleri ve oradan tekrâr kuvve-i Osmaniyye’yi ric’at etdirdikleri, üç-beş gün bir müddet içinde ve bu kargaşalıkta tesâdüf edilebilen ve kavânin-i düveliyye ve kavâ'id-i harbiyyeye muhâlif görünenlerden olup kâ'inât-ı vukû'âtda hiç bir târîh-i beşeriyetin de neşretmediği ve böyle zâlim bir ellerin halk edilmiş olduğu da işidilmediği işlerden birisi de, yolcu ve fukarânın mahall-i melce' ve ma'îşetleri ve esnâ-yı şitâda can kurtarıcı mü'essesât-ı meşhûreden Gevaş'da Hacıhanı, Ağdad, Perkuri, Zive ve Hacızive, Pirkal, Mîrhasanveli ve Mükûs'deArvas, Şatak kazâsında Kurandeşt, Van'da Vanzivesi, Monlakâsım, Van'da Hindibaba, Şeyhabdurrahmangâzi, Şeyhgazâlî, Gevarkazâsında Alılan, Yaplan, hikâyesinde Şeyhhamidpaşa tekye ve mü'esseseleri ve birçok me'âbid ve mesâcidbi'l-küllîyye bombalarla atılmış ve bir kısmı kasden hedmedilmiş olduğu[nu] o havâlîde bulundurulmuş kuvve-i seferiyyenin bir çoğu da görmüşdür. Hele milyonlar sarf edilerek Amerika erbâb-ı hayrâtı taraflarından Van merkezinde vücûda getirilmiş ve yüzlerce yetîmlerin melce' ve hayatı ve bi-kes fukarânın meccânen mahall-i tedâvileri ve insâniyyet-i mücesseme menş'e'i bulunan büyük bir mü'essesenin ma'an baykuş vîrânesine döndürülmüş ve kocaman bir vilâyetde şenlikden eser bırakılmamış olduğu gayr-ı münker cinâyetlerden olmadığını gören Yüzbaşı Hâlid ve birçok zâbitân ve kazâ-i mezkûr halkından o havâlîye askerle gidenlerin ifâde-i muhlifelerinden anlaşılmıştır.”

“Ermeniler tarafından karyemizde vukû' bulan ihrâkda gerek erkek ve gerek kadın ve çocuk olmak üzere ihrâk edilen iki yüz kırk nüfûsdan ibâret olduğu sebt-i defterde zikredilen eşhâsın ma'lûmât ve şühûdâtıyla işbu defterimiz makâm-ı â'idesine takdîm kılındı. Fî 1 Ağustos sene [13]35”

Bir ilçede bin 400'den fazla insanın Ermenilerce katledildiği belirtilen belgede ise çevre köy ve kasabalardan gelenlerin de katliamdan kurtulamadıkları (bu kişilerin sayıları ilçeye kayıtlı olmadıkları için bilinmemektedir) ifade edilmektedir:

“Esâmileri sebt-i defter edilen eşhâsın hüviyetleri heyet-i ihtiyâriyemizce ma'lûm olan nüfûsdan mâ'adâ esnâ-yı istîlâda kurâ-yı mücâvireden vürûd eden bir kısım eşhâsın ise hüviyetleri bilinemediğinden kaydına geçirilmemiştir. Halbuki merkez kazâda bin dört yüzü mütecâviz sabî ve eşhâsın Ermeniler tarafından katli'âm edilmiş olduğu cihetle işbu yirmi sahîfeyi hâvî defter bi't-tanzîm takdîm kılındı ma'rûzdur. Fî 10 Temmuz sene [1]335”

“Ermeniler tarafından karyemizde vukû' bulan katli'âmda gerek erkek ve gerek kadın olmak üzere elli dokuz nüfûsdan ibâret olmak üzere sebt-i defterde isimleri muharrer şahısların ma'lûmât ve meşhûdâtıyla işbu defterimiz makâm-ı â'idesine takdîm [kılındı]. Fî 1 Ağustos sene [13]35”

Uluslararası platformda ağırlığı bulunan bir dergide (Middle East Quarterly) çıkmış bulunan bir yazıya ve yazarı Massachusetts Üniversitesi Profesörü GuenterLewy'nin tezlerine

kısaca göz atmak, hem “Ermeni soykırımı” meselesindeki gerçeklere bir kez daha işaret etmek, hem de bu meselede Ermeni tezlerini çürüttüğünü görmek bakımından yararlı olacaktır.

C. Ermeni İddialarının Dayanakları

Ermenilerin kasıtlı öldürüldüklerini ve bu yüzden bunun soykırım teşkil ettiğini iddia edenler, savlarını genellikle üç ana temele dayandırmaktadır:

- 1- 1919-1920 yıllarında kurulan, Jön Türklerin başında olduğu hükümetin yetkililerini Ermeni katliamlarını örgütlemekten mahkum eden askeri mahkeme davaları.
- 2- Katliamları gerçekleştirmekle suçlanan Teşkilat-ı Mahsusa'nın oynadığı rol.
- 3- Naim Bey'in, İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın Ermenilerin yok edilmesi emrini verdiği iddia edilen telgrafları içeren anıları. (Lewy, meforum.org/748/revisiting-the-armenian-genocide, 2005).

“Hem Ermeni partizanlar hem de Türk milliyetçiler iddialarına körü körüne bağlanmış ve karmaşık bir tarihi olayı basitleştirmişlerdir. Siyasi çıkarlar fazla olduğundan, her iki taraf da muhalifleri susturmuştur.” diyen Lewy, Ermeni tezinin dayanağını oluşturan bu üç iddiayı da boşa çıkartmaktadır. (Lewy, meforum.org/748/revisiting-the-armenian-genocide, 2005)

D. Ermeni Tezlerinin Kabulünde Propagandanın Etkisi ve Basının Rolü

“Ermeni soykırımı”nın asılsız olduğuna dair bilgi ve belgelerin çokluğuna rağmen başta Fransa ve ABD olmak üzere birçok ülkede “soykırım” iddialarının taraftar bulmasının sebebi ne olabilir? Ya da belgelerin tersini ortaya koymasına karşın Türkiye’de bazı çevrelerin Ermeni tezlerine destek çıkması nasıl açıklanabilir? Bu ve benzeri soruların yanıtı büyük oranda “politik”tir: Tehcir sırasında ve sonrasında Türkiye’den göç eden Ermenilerin bir kısmı önce Suriye ve Lübnan’a, oradan da Fransa ve ABD gibi ülkelere yerleşmiştir. Bu ülkelerdeki Ermeni topluluklarının tehcirin ardından çok yoğun bir şekilde propaganda faaliyetlerine giriştikleri bilinmektedir. Erik Jan Zürcher, Ermenilerin iddialarını dayandırdıkları belgelerin bazısının (Örn. Andonian belgeleri) düzmece olduğunu, bundan dolayı Osmanlı Hükümetinin tehcir sırasındaki Ermeni ölümlerinde parmağı olduğunu kanıtlama iddiasındaki yayınların birçoğunun savaş zamanındaki propagandanın damgasını taşıdığını kaydetmektedir. (Zürcher, 1995: 171)

Ermeni meselesi diye bir meselenin çıkarılmasında ve dünyaya duyurulmasında, Ermeniler arasında, Avrupa’da ve ABD’de kamuoyu oluşturulmasında dönemin gazete ve mecmuaları çok etkili olmuştur. Ermeni komiteleri, faaliyetlerini duyurmak ve kendilerini tanıtmak için yayın organları kurmuşlar, bu yayınlar yoluyla Ermeni milliyetçiliğini yaymak ve propaganda yapmak için zemin hazırlamışlardır. Avrupa’da ve ABD’de gazete ve dergiler çıkararak taraftar toplamayı ve lehlerine kamuoyu oluşturmayı başarmışlardır. (Akşin, 1992: 32-33)

Türk Kurtuluş Savaşı’nın sürdüğü dönemde, Ermenilerin etkisiyle İngiliz ve ABD basınında çok sayıda “Zalim Türk-mazlum Ermeni” haberi yayımlanmıştır. (Şahin, 2007: 59) Bu haberlerin çoğunun abartılı, kalan kısmının ise yalan ve yanlış olduğu daha sonra anlaşılmıştır.

Konuyla ilgili haberlerin ilk örneklerinde Ermenilerin Türklerle birlikte yaşadığı bölgenin (Doğu Anadolu) adlandırılmasındaki farklılık/dezenformasyon dikkat çekmektedir. Batı basını 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu bölgeyi “Türk Ermenistanı” diye adlandırmıştır. Batı basını bu dezenformasyonu, Birinci Dünya Savaşı’nın daha ilk aşamalarından itibaren, kamuoylarını kendi düşünceleri etrafında toplamak ve muhtemel tepkilerin önünü almak için bilinçli olarak ve yoğun bir şekilde kullanmıştır. Böylece batı kamuoyu, bu taraflı ve önyargılı yaklaşımlarla Türkiye ve Türkler konusunda yanlış bilgilendirmelere maruz bırakılmıştır. ABD’de çıkan Christian Science Monitor gazetesinin 14 Ağustos 1914 tarihli nüshasında Hollandalı Vijverberg’in sivil idareci olarak “Türk

Ermenistanı'nda görevlendirilmesinin Türk hükümeti tarafından teklif edildiği, bu teklifin kabul gördüğü ve kendisinin bu görevi ifa etmek için Erzurum'da ikamet edeceğine dair bir haber yayınlanmıştır. Böylece Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un da içinde bulunduğu coğrafyanın batı basını tarafından "Ermenistan" olarak adlandırılması ve dünya kamuoyuna bu şekilde takdim edilmesine ait kasıtlı propaganda süreci başlatılmış oluyordu. İngiliz gazetesi The Times da Erzurum'un doğusunda Rus ordusunun başarılarını aktarırken bölgeden "Türk Ermenistanı" olarak bahsetmiştir (Şahin, 2007: 58).

Dezenformasyon bununla sınırlı kalmamış, bölgedeki gelişmeler/olaylar İngiliz ve ABD basınında çok abartılı ve yanlış bir şekilde sunulmuştur. 14 Aralık 1914 tarihli The Times gazetesinde çıkan bir haber bu türden haberlerden sadece birisidir:

Erzurum'dan Tiflis'e gelen Ermeni göçmenleri, Rus sempatanlığından ötürü katliama tabi tutulan 20 bin Hristiyan'ın durumlarının çok kötü olduğunu belirtiyorlar. Hapishaneler, ihanetinden şüphelenilen Ermeni ve Rumlarla dolu. Mahkemeye çıkarılmaksızın bu kişiler cadde ve meydanlarda asıldı. Cesetler, rüzgarda sallanan sokak lambalarında haftalarca asılı durdu. Türkler buradan geçerken cesetlere tükürüyorlar ve Hristiyanları da aynısını yapmaya zorluyorlardı. (Akt. Şahin, 2007: 59).

Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından batı basınında "Türk Ermenistanı"ndaki Rus başarıları üzerinde ısrarlı bir şekilde duruldu. Bu suretle Ermeni ve Ermenistan tabirleri batı kamuoyunda hafızalara kazınmaya ve önemle/acımayla yer etmeye başladı. Los Angeles Times gazetesinde çıkan "Acı çeken Ermenistan" başlıklı yazıda, Ermenilerin Pers, Bizans, Arap, Roma, Rus ve Türk fetih dalgalarından sürekli etkilenen bir coğrafyada buldukları, bu bölgedeki en bilinen Ermeni kentinin Erzurum olduğu, Ermenilerin bu coğrafyada "çoğunluk" olarak yaşarken Müslüman ve Kürtlerin azınlıkta kaldığı iddia edilmiştir. Aynı yazıda, Ermenilerin, Kürtlerin fenalıklarına maruz kaldıkları, yine Kürtler tarafından eşya, yiyecek ve hatta kızlarına saldırılar yapıldığı savunulmuştur. (Şahin, 2007: 65)

Avrupa ve ABD'de Ermeniler lehine oluşan kamuoyuna karşılık Türkiye, hem cepheelerde, hem de cephe gerisinde, hem de diplomasi alanında birçok zorlukla baş etmek zorunda kalmıştır. Propaganda yöntemlerine aynı yolla karşı koyamayınca pazarlıklarda eli zayıf kalmıştır.

Tehcir/soykırım tartışmaları Mustafa Kemal ve arkadaşlarınınca da 1920'lerden itibaren tartışılmıştır. M. Kemal, "Ermenistan halkının hakiki menfaatlerinden ziyade dünya kapitalistlerinin iktisadî menfaatlerine göre halledilmek istenen mesele" olarak gördüğü soruna ilişkin şu sözleri söylemiştir: "Türkler tarafından Ermeniler aleyhine katliam yapıldığı rivayet ve söylentileri birtakım yalan ve uydurmalarından ibarettir. Bunların kesinlikle doğru olmadığına güvenebilirsiniz. Bu gerçeğin belgelenmesi için tarafsız heyetlerin memleketimizde rahatça dolaşarak araştırma yapmalarını memnuniyetle kabul ederiz."⁵

Ermenilerin özellikle basın-yayın organlarını kullanarak propaganda yöntemlerini fazlasıyla kullandığı yıllarda (1915-1920) Türk basını da, Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetlerini, zulümlerini, isyanlarını bildiren yayınlar yapmıştır; ancak bu yayınların nitelik ve nicelik açısından çok yetersiz kaldığı görülmektedir. Ermeniler lehine İngiliz ve ABD basınında (The Times, Christian Science Monitor, New York Times, The Washington Post, Boston Daily Globe, The Atlanta Constitution, Chicago Daily Tribune, Los Angeles Times, Wall Street Journal) çoğu kasıtlı, yanlı, abartılı haber ve yazılar çıkarken İstanbul'daki Türk basını, Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetlerini Avrupa'da yayınlanan gazetelerden alıntılarla Türk kamuoyuna aktarmıştır. Türk basınının Mondros Mütarekesi'nden sonra Rum ve Ermeni muhacirlerin meselelerine dostane ve yapıcı bir şekilde yaklaşmış olması, Ermenilerin kontrolünde bulunan ya da Ermenilerin tezlerini destekleyen batı basınının propaganda amaçlı yayınları karşısında iyice etkisiz kalmıştır (Güner, 2007: 158).

⁵M. Kemal'in bu sözleri, Türkiye'nin Ermeni meselesi ile ilgili tezinin/politikasının temelini oluşturmuş ve günümüze kadar bu çizgi ısrarla sürdürülmüştür. Konuyla ilgili tartışmaların yoğunlaştığı son yıllarda da Türkiye, arşivlerin tarihçilerin kullanımına açılarak sorunun araştırılmasını öneren çok sayıda açıklama yapmıştır.

Türk basınının konuyla ilgili yayınları ilerleyen yıllarda da Ermeni propagandasını karşılayacak düzeye hiçbir zaman erişememiştir. Türk basını "soykırım"ın büyük bir yalan olduğunu kabul etmekte, Avrupa'nın ve ABD'nin bu gerçeği "bal gibi" bildiğini düşünmektedir; ama siyaseten bunu istismar ettiği için "-miş gibi" yaptığını sanmaktadır. Buna paralel olarak soykırım kanunları Avrupa meclislerinden geçtikçe Türk basınında "Bilmem şu kadar bin oy uğruna değer miydi?" türü manşetler atılmaktadır. (Gültaşlı, 2007) Ancak, bu türden tepkisel yayınların yeterli olmayacağı, meselenin tarihî-siyasî-sosyolojik tartışmasına girişmeden ve oy kapma noktasına irca edilmeden bu konuda farklı bir kamuoyu oluşturmanın imkânsız olacağı fark edilmemektedir.

II. Entelektüellerin "Soykırım" İddiaları Karşısındaki Tavırları

Dünya entelijansiyasına kabulün ön şartlarının kimler tarafından ve ne zaman oluşturulduğunu kesin olarak bilmemek de bunların Voltaire'den veya Fransız Devrimi'nden sonra ortaya çıktığını söylemek herhalde mesnetsiz bir iddia sayılmamalıdır. Özellikle Osmanlı/Türkiye açısından baktığımızda, geçmişte bir Türkün entelektüel camiaya kabulü için sadece ülkesinin yönetimine muhalif olması kafi gelmemiş, ondan milletin değerlerini de tartışmaya açması istenmiştir. Bazı aydınlar da hem Avrupa'nın desteğini kaybetmemek hem de entelektüel camiada kalabilmek ve daimi bir hüsnü kabul için buna itiraz etmemiştir. Bir kısım Türk entelektüelin günümüzdeki takipçilerinin inanışına göre entelektüellik berati hâlâ Avrupa'nın elindedir.

Türkiye'deki bazı yazar ve entelektüellerin hamasî yaklaşımları/beyanları sonucu "Ermeni soykırımı" konusunda gerçeğin tersine bir kanaat giderek yaygınlık kazanmaktadır. Belgelerin büyük bir çoğunluğunun asıl mağdur olanları Türk/Müslüman ahali olarak göstermesine rağmen, uluslar arası kamuoyunda Ermeni tezlerinin lehine gelişen/genişleyen hava, Türkiye'de bile kendisine taraftar bulmaktadır.

"Ermeni soykırımı" iddialarına Türkiye'den destek verenlerin önemli bir kısmının "entelektüel hamaset" yapanlardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Aykırı görünmek, kabulleri sorgulamak, tabuları yıkmak gibi tutumları entelektüelliğin vasıfları olarak kabul edenler, "Ermeni soykırımı" meselesini de bu bağlamda değerlendirmekte ve "tarihle yüzleşme"yi bu türden iddiaları sorgulamadan ve araştırmadan kabul etmek olarak anlamaktadırlar (Evrensel, 06.03.2010) Bu iddialarına karşı çıkanların düşünce özgürlüğü karşıtı/düşmanı olarak niteleneceklerini bilmenin rahatlığı ile konuşmaktadırlar.

Bu çalışmaya kaynaklık eden bilgi, belge ve tanıklıklar, zorlu/riskli görüşü savunanların (yani entelektüelliği tehlikeye atarak, "düşünce özgürlüğüne evet, 'soykırım' iddiasına hayır" diyenlerin) haklı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, her türlü "risk"ine rağmen, "Pamuk'un sözlerine *kesinlikle* katılmıyorum. Çünkü bu sözlerde doğruluk payı yoktur; çünkü bu, bir bilgi ise, yanlıştır ve yanlıklar üzerine kurulu tartışmalardan yararlı sonuçlar çıkmaz! Nitekim gazete ve televizyonlarda yapılan bu türden tartışmalar karşılıklı suçlamalara dönüşerek uzun süre devam etmiş ama herhangi bir sonuca ulaşamamıştır. Pamuk'un sözleri de sıradan bir siyasî mesajdan öteye gitmemiş; yazarın ifadesiyle Avrupa'daki bazı Türkiye karşıtı çevrelerce istismar konusu edildiği için sahibine de bir şey kazandırmamıştır."⁶ demek de mümkündür. Böyle bir yaklaşımdan kaçınılmasının sebebi nedir? "Ermeni soykırımı" konusunda görüş beyan edenler, Orhan Pamuk'un beyanları ve yargılandığı davayla ilgili söz söylemenin Avrupa Birliği kapısındaki bir ülkede insanı özgürlük karşıtı yapacağını mı düşünmektedir?

Tuhaftır ki, "Ermeni soykırımı" sorunu ve Orhan Pamuk'un beyanları Türkiye'de (Avrupa'da da) uzun süredir ve çoğunlukla "düşünce açıklama özgürlüğü" kapsamında tartışılmaktadır. Düşünce açıklamanın yasak olmasını savunan akli başında biri çıkar mı bu ülkede? Ya da Avrupa'da? O halde eğer maksat gerçeği ortaya çıkarmaksa, niçin gerilim

⁶Orhan Pamuk, anılan sözleriyle ilgili olarak, daha sonraları "Avrupa'da Türkiye'yi AB içinde görmek istemeyen bazı muhafazakâr çevrelerin kendi durumunu istismar etmek istediği"nden yakınacaktır. Bkz. Zaman, 04.04.2006.

tırmandırılır, neden politik söylemler kullanılır, ne hakla Türk savcılarını/yargıçlarını müstemleke memurları gibi “özgürlük” sınavına sokulur? Orhan Pamuk ve Hrant Dink hakkında “Türklüğe hakaret” iddiasıyla dava açılmasına tepki gösterenlerin göz ardı ettiği iki husus bulunmaktadır: Hasan Pulur’un deyişiyle, “bu memlekette bunlardan başka düşünce mağduru yok”muş gibi bir hava yaratmakla hem sorunun “düşünce özgürlüğü” ile ilgisi kurulurken gerçeklerin tahrif edildiği gizlenmekte, hem de diğer “düşünce özgürlüğü” mağdurları görmezden gelinmektedir. Pulur, *tipik* Orhan Pamuk tavrına başka bir gönderme daha yapmaktadır aynı yazısında: “Orhan Pamuk gibi ‘Türkler 1 milyon Ermeni’yi, 30 bin Kürt’ü katlettiler’ diyeceksin. Bu düşünce midir, ispata muhtaç bir sayıdır. ‘Nobel aldı, alıyor, onun yüzünden jüri ikiye bölündü’ haberlerini uçurup Nobel açıklanacağına kadar susmak, Nobel alamadığını anlayınca da ‘Ben öyle demedim’ diye çark etmek, düşünceyi ifade etmenin hangi faslına girer?” (Pulur, 2005: 3)

Medyada Pamuk’un Nobel ödülünü almasından dolayı “sevinç” duyanların sayısı oldukça fazla görünmektedir; ancak bu gruptakilerin önemli bir bölümü de ödülün verilmesini Pamuk’un politik tavrıyla, Türkiye’yi yermesiyle ilişkilendirmekten kendilerini alamamakta ve -Pulur gibi- konunun “düşünce özgürlüğü” bağlamında değerlendirilmesine karşı çıkmaktadırlar. “Bu gururu (Nobel ödülü alma gururu) bizler de taşıyabilmeliyiz, bir zamanlar ‘düşünce özgürlüğü mağduru’ olduğu düşüncesine kapılan Orhan Pamuk da taşıyabilmeli” diye yazan Ertuğrul Özkök, Pamuk’tan, gerçekleri çarpıtma pahasına kendi ülkesine yönelttiği eleştirilerin hiç olmazsa bir bölümünü, tarihi tartışmayı bile hapishanelik haline getiren sözde demokrat ülkelere karşı da yapabilmesi gerektiğini beklemektedir. (Özkök, 2006: 25)

Fatih Altaylı da benzer duygular içerisinde:

“Orhan Pamuk, Türk kamuoyu tarafından lanetlenen söyleyişi yapınca, bu köşede yazmıştım, ‘Nobel’i alabilmek için bunu yaptı’ diye. Çünkü Nobel’in böyle bir yanı var. Karşıt bir siyasi duruş, bir istenmezlik, kendi ülkesinde dışlanmış olmak Nobel’de hep artı puan. Benim bu iddiamın üzerinden iki yıl kadar geçti ve Pamuk Nobel’i aldı. Aslında çok sevinmemiz gerekir. Bir genç Türk yazar Nobel alıyor. Bu Türk edebiyatının da taçlandırılması. Diğer pek çok yazarımızın dünya edebiyatına girmesini sağlayacak kapının aralanması demek. Ama çok sevinemiyoruz. Çok mutlu olamıyoruz. Çünkü Pamuk’u ‘bizden biri’ gibi göremiyoruz. Tam aksine, ödüle kavuşmak için ‘bizi satan’ biri olarak, ‘yalanlarla milletini suçlayan’ biri olarak görüyoruz.” (Altaylı, 2006: 15).

Orhan Pamuk’un anılan sözlerinin medyada yer aldığı 2005 yılında tartışmaları alevlendiren ve gerginliği tırmandıran yan unsurları da göz ardı etmemek lazım: Ermeniler “soykırım” iddialarının kabulü için “90’ıncı yıl’a özel bir anlam yükleyen propaganda faaliyetlerine hız vermişti; Türkiye’de “Ermeni Konferansı” girişimi önce engellenmiş, yapıldığında ise tatsız olaylar yaşanmıştır; Çanakkale Zaferi’nin yıldönümü önceki yıllara göre daha bir coşkulu/samimi/yoğun kutlanmıştır; Hitler’in Kavgam’ı Türkiye’de en çok satan kitaplar listesine girmiştir ve medya tüm bunları ulusalcılık bağlamında değerlendirerek tartışmayı körüklemiştir.

“Ermeni soykırımı” tartışmaları, 2005 ve 2006 yıllarında daha çok Orhan Pamuk’un anılan sözleri etrafında yürürken Nobel Edebiyat Ödülü’nün Pamuk’a verilmesiyle hem Türkiye’de hem de Ermenilerin yaşadıkları ülkelerde daha da yaygınlık kazanarak sürmüştür. Ermenistan’da “genelde kültürsüz” olarak görülen Türkiye/Türkler, Orhan Pamuk’un Nobel ödülünü alması üzerine “Orhan Pamuk Türk değil ki!” tepkisiyle karşılanacak kadar Ermenilerce kendilerine yakın birisi sayılmış, Birand’ın deyişiyle, “hem Nobel’i hem de Ermeni konusundaki tutumuyla gönüllere oturmuş”tur. (Birand, 2010: 13)

Her 24 Nisan’da gündemi bir süreliğine meşgul eden bu tartışma, 2009 yılında Türkiye ile Ermenistan’ın “iki ülke arasındaki mevcut sınırı, uluslararası hukukun ilgili anlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanıma, “soykırım” konusunda bir komisyon kurulması, Ermenistan’la sınır kapısını açma’yı taahhüt eden (Ekşi, 2009: 25) protokolleri imzalamasıyla son dönemde daha da yoğunlaşmıştır. 2010 Şubat, Mart ve Nisan

aylarında konuyla ilgili olarak ABD’de ve İsveç’te yaşanan gelişmeler⁷ de (Zaman, 05.03.2010, 12.03.2010) tartışmalara başka boyutlar eklenmesi sonucunu doğurmuştur; ancak, söz konusu gelişmeler “sorun” un çözümünü kolaylaştırmak yerine çözümsüzlüğe doğru yol almasını sağlamıştır. ABD Temsilciler Meclisi Dışlişkiler Komitesi’nin kararından sonra Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, kararı “esefle” karşıladığını belirterek, “Türk halkı nezdinde hiçbir itibarı bulunmamaktadır” demiş (Sabah, 05.03.2010: 1), Başbakan R. Tayyip Erdoğan ise Ermeni tasarısına “Evet” diyenlerin kaçının haritada Ermenistan’ı gösterebileceklerini sorgulamıştır (Sabah, 07.03.2010: 1). Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu da ABD Dışlişkiler Komitesi’nin kararını eleştirerek, “Böyle kararlar Türklerle Ermenilerin tarihi barışını engellemektedir” (Star, 06.03.2010: 1) sözleriyle çözümsüzlüğe işaret etmiştir.

Burada “milliyetçi/ulusalçı” taraf ile “entelektüel” tarafın (ya da “Soykırım yoktur” tarafıyla “Soykırım vardır” tarafının) konuya yaklaşımında ortaya çıkan şaşırtıcı benzerliğe dikkat çekmek ve böylece her iki “taraf”ın da hamasî davranışlar sergilediğini görmek/göstermek, yararlı olacaktır.

III. Entelektüel Hamaset

Böyle bir ortamda medyada ve entelektüel çevrelerde yukarıda dile getirilen ikincil tutumun yansıması olarak iki farklı davranış sergilenmiştir:

Tartışmaların odağına “Ermeni soykırımı” sorunu yerleşmiş görüldüğüne göre, ya Türklerin gerçekten de Ermenileri katlettiğini kabul etmesi gerektiğini, milliyetçilik temelinde politika geliştirmenin, Çanakkale vurgusu yapmanın... gereksiz bir hamaset olduğunu dillendirerek “entelektüel hamaset” yapmıştır; ya da tersinden Orhan Pamuk imzalı kitapların toplatılmasını ve imha edilmesini isteyecek düzeyde, HrantDink’i Türklüğe hakaretten mahkum ettirecek, Dink ve diğerlerinin tepkilerini yargıyı etkilemeye çalışmakla suçlayacak derecede ölçsüz karşılık vermiştir.

Ermeni gazeteci Hrant Dink öldürülmesinin ardından da hem ölçsüz tepkiler verilerek, Özdil’in aktardığına göre, “Milletçe utanıyoruz”, “Türk milleti utanmalı” biçiminde ifadeler kullanılmış, hem de bu türden tepkilere daha sert üslupla tepki gösterilerek hamasi tavırlar sergilenmiştir: “Eğer bu ülkede ‘milliyetçilik’ tırmanıyorsa... Bu tırmanıştaki en büyük tahrik, ‘ağzından çıkan kulağı duymayan’ veya ‘dışarıya şirin görünmek için kasıtlı yorumlar yapan’ gazetecilere ait.” (Özdil, 2007: 3)

İfrat ve tefrit arasında genişçe bir alan olduğunu görmemek/kabul etmemek, hem “milliyetçi” olmanın, hem de “entelektüel” görünmenin gereği kabul edilmiş olduğu için bu iki uçta gidilip gelinmiştir. Entelektüellerin destek verdiği/katıldığı Hrant Dink’i anma yürüyüşünde taşınan “Hepimiz Hrant’ız” pankartı gazete yazarları ve aydınlar tarafından da sahiplenilmiş ve bu doğrultuda yorumlar yapılmıştır. Bazı milliyetçi gruplar/kişiler/yayın organları ise bu duruma tepki gösterirken ölçüyü kaçırarak “Ermeni” sözcüğünü bir hakaret ifadesi olarak kullanmaya kadar ileri gitmiştir. Hem Dink’i/Ermenileri savunanlar hem de karşı görüşler ileri sürenler birbiriyle örtüşen üslupları ile dikkat çekmiştir; çok hamasi, yer yer oldukça saldırgan bir üslup ortaya konduğu görülmüştür.

Oysa medyanın merkez, ulusalcı ve “modern milliyetçi” kanadının haber ve yorumlarıyla körüklediği bu tartışmaların/gerginliklerin tiraj artırmak gibi bir amacı bulunmuyor idi ise, ortada bir yanlış anlaşılma olduğu muhakkaktır.⁸ Milliyetçilik “tamamen

⁷4 Mart 2010 tarihinde ABD Temsilciler Meclisi Dışlişkiler Komitesi “Ermeni soykırımı” konulu bir tasarımı kabul etmiş, 11 Mart 2010 tarihinde ise benzer nitelikteki bir tasarı İsveç Parlamentosu’ndan geçirilmiştir.

⁸Genel Yayın Yönetmenliğini yaptığı dönemde yazdığı bir yazıda Serdar Turgut, “Bizim gazetede öylesine had safhada modern tipler var ki... Eğer ben bir gün arkadaşlarımı sadece modern olmakla yetinmeyip aynı zamanda muhafazakar ve de milliyetçi olmaya ikna edebilirim, o zaman da yakında ülkedeki büyük çoğunluğun bu şekilde bir dönüşüm geçirebileceğine ikna olabilirsiniz.” diye yazmış, onun bu satırları/hedefi Akşam gazetesinin artık “modern milliyetçi” bir gazete olarak görülmesine/gösterilmesine kaynaklık etmiştir. Anılan dönemde Akşam gazetesinde çıkan haber ve yorumlarda Orhan Pamuk’un sözleri, Ermeni sorunu, Hitler’in Kavgam adlı eseri sıkça konu edilmiştir. Turgut’un yazısı için bkz. “Akşam’ın milliyetçilik karşıtları kimler?”, Akşam, 17.01.2005, s. 1.

bir ideoloji olarak benimsendiği/anlamlandırıldığı için” hem Batı kültüründe (doğduğu ülkelerde) hem de bu kültürü örnek alan toplumlarda zaman zaman ırkçı bir niteliğe bürünebilmektedir. Özdenören’e göre, bu çok doğaldır, “çünkü Batı kültürü aslında ırkçı bir kökene sahiptir ve her milliyetçilik kendini bir ırkın adıyla (Fransız milliyetçiliği, Alman milliyetçiliği, İngiliz milliyetçiliği) sıfatlandırdığı için de bu adlar altında dile getirilen milliyetçilik duyguları, iddia edenlerin ısrarlarına rağmen, ancak belli bir ırka mahsus ve münhasır olmaktan kurtulamaz: dışlayıcılık milliyetçiliğin tabiatında meknuzdur. Bu itibarla, “benim milliyetçiliğim kapsayıcıdır, her ırkı kapsar” diyenleri çetin bir açmaz bekliyor: aynı milliyetçilik çatısı altında yer aldığını düşünenlerden her biri aynı iddiaya sahip çıkarsa acaba hangi uzlaşma zemininde bir araya gelmek mümkün kılınabilir?” (Özdenören, 2005: 16)

Milliyetçiliğin doğduğu toplumlarla bu ideolojiyi tevarüs eden Osmanlı/Türk toplumundaki farklılıklara da işaret etmek gerekir; ki, batıda gözlenen aşırı milliyetçi/ırkçı çatışmaların, kavgaların, kalkışmaların toplumumuzda niçin yaşanmadığı anlaşılabilir. Batı Avrupa’da milliyetçilik, “elindeki ekonomik araçları kullanarak yeni bir üretim biçimi (ekonomik model) teklifi ile eski (feodal ve teokratik) düzene başkaldıran burjuvazinin siyasal ideolojisi olarak görülmektedir. Nitekim Batı burjuvazisi, birçok ülkede eski düzene başkaldırının önderliğini yapmış ve önce İngiltere ve Fransa olmak üzere, bugünün dünyasını belirleyen kapitalist-liberal devrimin başını çekmiştir.” (Ergil, 2000: 185-186) Milliyetçilik Batıda ulus oluşturma sürecinin ideolojisi olarak, yerleşik düzene ve onun egemen güçleri olan hanedan ve aristokrasiye başkaldırılmış ve onları sahnenin dışına çıkarmış; “kullar” kilisenin manevi gücünün parçalanmasıyla birey ve yurttaş olabilmıştır. (Ergil, 2000: 187)

19. yüzyılda Osmanlı toplumunu etkilemeye başlayan milliyetçilik akımı, azınlıkları (Sırp, Bulgar, Yunan, Ermeni vs) imparatorluktan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etme yolunda teşvik/tahrik etmiştir; ancak, toplumun asli unsuru Türklerin burjuvazisi de, başkaldırmayı, isyan etmeyi, boyunduruğundan kurtulmayı zorunlu kılan teokratik yapı ve -batıdaki gibi güçlü/baskıcı- feodalite de bulunmadığı için bu “nevzuhurideoloji”nin etkisi sınırlı kalmıştır.

Batıdaki serüveninin aksine, Cumhuriyeti kuranların, ‘Türkiye’ denilen siyasi coğrafya üzerinde yaşayanları birleştirip onlardan, farklılıklarına rağmen, bir ulus oluşturma çabası, ‘kurucu’, ‘bütünleştirici’ milliyetçilik olarak görülmelidir. ‘Bütünleştirici milliyetçilik’, bu sebeple, kapsayıcıdır (Ergil, 2000: 191) ve cumhuriyetin kuruluşunda dışlayıcı değildir. Ne var ki, birtakım etkiler/faktörler yer yer ve zaman zaman bu durumu geçersiz kılmıştır. Ergil’e göre, Türk milliyetçiliğini kapsayıcı olmaktan alıkoyan ve milletleşme olgusunu aksatan iki unsur, “bir süre sonra salt Türklük üzerine” dayanılması ve “ekonomik kalkınma ile desteklenmemesi”dir. “Dışarıda kaldıkları, sistemin nimetlerinden mahrum bırakıldıkları inancında olan kümeler, milleti daha dar tanımlayarak, kendileri gibi olanları içine alan bir indirgemeciliğe yönelmişlerdir. Cumhuriyet’in kurucu ideolojisi olan milliyetçilik, bir Türkiye ideolojisi olmaktan çıkıp Türk, Kürt ve dinsel ‘milliyetçilik’ olarak parçalanmıştır.” Bu parçalanma, uluslaşma sürecinin krizine işaret etmekte ve milliyetçiliğin ayrımcı, savunmacı, kendi dışındakilere (ötekilere) karşıt bir hale bürünmesine yol açmaktadır. (Ergil, 2000: 191-192)

Burada artık “etnik milliyetçilik”ten, yani milliyetçiliğin ayrı olmaya ve başkalarından ayrılmaya daha fazla vurgu yapılan türünden bahsedilmektedir. “Abartılması durumunda etnik milliyetçilik kültürel milliyetçiliğin unsurlarını yansıtmak bakımından zayıflar ve ırkçılığa doğru gider. Nitekim yayılmacı milliyetçilik saldırgan ve militarist bir milliyetçilik türüdür ve genellikle şövenist inanç ve doktrinlere dayanır.” (Yayla, 2003: 127) Milliyetçilik bu haliyle zararlıdır ve milletin menfaatlerine bağlılığı ilke edinmiş olan milliyetçileri hedefinden uzaklaştırır.

Etnik milliyetçi söylemin, milliyetçiliği, “millet menfaati” hedefinden uzaklaştırmasının yolu açılınca ve/veya “Devletler ve milletler varlıklarını korumak için her şeyi göze almak zorundadırlar. Varlıklarını korumak için her şeyi göze almayan milletlerin bağımsız yaşama şansı yoktur.” (Özdağ, 2005) gibi çıkarımlarda bulunulunca, Ermeni soykırımı meselesi de, bu konu ekseninde yapılan tartışmalar da sağlıklı bir zemine oturtulamaz ve

muhatapları üzerinde beklenen etkiden/iknadan mahrum bırakılmış olur. Böyle bir zemin, ulusal devletin (ve “devlet” adına hareket ettiğini düşünen/söyleyen “ulusalcılar”ın) milliyetçiliği “bir dayanışma ve motivasyon kaynağı”na (Ergil, 2000: 218) dönüştürmek (yani “başarı”yı yakalamaya çalışmak) yerine, milliyetçilik ya da ulusçuluğu etnik kökene indirgeme düşünce ve niyetinin dışlayıcı olduğu ve birçok soy kümesini “öteki”leştirdiği (Ergil, 2000: 219) bir zemindir.

Bu ortamda neşvünema bulan ırkçı milliyetçiler için, bir iddiaya göre, ulusalcılardan farklı olarak, Atatürkçülük ve laiklik belirleyici değil, biçimsel ilkelerdir. Onlar için siyasetin amacı, Türkçülüğün ve Türk ırkçılığının sembollerine sahip çıkmak, bunları korumak ve yüceltmektir. Sınıf ayırımına, sol düşüncelere, burjuva liberalizmine ve demokratik açılımlara karşıdır. Homojen Türk ulusçuluğuna aykırı gördükleri azınlık kavramını reddeder ve azınlık haklarından söz edilmesini suç sayarlar. Ermeni sorununun kurcalanmasını vatan hainliği olarak algırlar. (Ekinci, 2006) Dahası, Türkiye’de milliyetçilik bazen öyle bir noktaya vardırılır ki, edebiyat eleştirmeni Koçak’ın deyişiyle, “sanatçının asker olması beklenir, eleştirel olmasından büyük rahatsızlık duyulur. (Korkut, 2006)

“Milliyetçiliğin, ulus yerine devleti güçlendiren bir ideoloji olması, yaşadığı olumsuz koşullara karşı çıkan halkı yatıştırmak için, ona daha yakın bir ideolojik dayanışma aracını (dini) yardıma çağırma gereğini doğurmuştur. Din böylece gerek gündelik yaşamda, gerek siyasi alanda daha fazla ‘görünür’ olmuştur. Ancak, bu belirginleşme bir şarta bağlanmıştır: Din, devletçe kontrol altında tutulacak, onunla rekabet etmeyecektir.” (Ergil, 2000: 194) Türk milliyetçiliğinin (“aşırı/ırkçı” diye nitelenen yorumları da dâhil) özellikle son dönemlerde ve – bu çalışmanın kapsamı dolayısıyla- “Ermeni soykırımı” meselesini tartışırken yaygın ve fiili şiddete başvurmaması, tahriklere ve kışkırtmalara kapılmaması da anılan “ideolojik dayanışma aracı”nın dizginleyici mekanizması sayesinde mümkün olmaktadır: Türk milliyetçiliğinin İslam algısı, geleneksel kodların da etkisiyle “devlet”e ve onun kurumlarına/kurallarına isyan etmeyi değil itaat etmeyi, onun tezlerini savunmayı/yüceltmeyi öncelemektedir. (Burada “ulusalcılık” ile “milliyetçilik” arasına da bir sınır koymak gerekmektedir; zira “ulusalcılık”, yalnızca kavramın yeni Türkçe ile ifadesini yansıtmaktan ibaret değildir.) “Ya sev, ya terk et” sloganları, büyük tahrikler olmadıkça, yabancı düşmanlığına, fiili saldırganlığa ve şiddete dönüşmemekte, slogan atanların dahi, “üçte birinin ırkçı olduğunu beyan eden” Fransızlarla ve “Türkiye AB’ye tam üye olursa Fransa AB’den çıkar.” diyerek yabancı düşmanlığını açık eden Avrupa Parlamentosu’nun Fransız milletvekili Alain Lamassaoure (Zaman, 22.06.2006) gibi üst düzey/sorumlu bir politikacıdan farklı olduğunu göstermektedir. Batı’da/Avrupa’da defalarca ölümü ilan edilmekle birlikte, milliyetçilik, Perlman’ın deyişiyle, Faşistlerin ve Nasyonal Sosyalistlerin askerî yenilgisinden yıllarca sonra, yalnızca ayakta kalmakla yetinmeyip, yeniden ve yeniden doğmakta ve sürekli bir canlanma içinde karşımıza çıkmaktadır. Ve, yalnızca “sağ” kesim tarafından değil, aynı zamanda “sol” kesim tarafından da canlandırılmakta (Perlman, 1999) ve birçok olayda olduğu gibi, karşımıza ırkçı tezahürlerle çıkmaktadır. Bu durum, milliyetçiliğin doğduğu ortamla tevarüs edildiği iki ayrı kültürdeki farkını da ortaya koymaktadır aynı zamanda.

Madalyonun bir yüzü milliyetçi hissiyatın, algının ve pratiklerin görünümüyle ilgili; ancak diğer yüzde “farklı” görünmek/söylemek/yazmak uğruna görmezden gelinen/gerçekleri ters yüz eden bir tavır kendisini öne çıkarmaktadır: “Ermeni soykırımı” sorununu konuşurken Orhan Pamuk misali bilimsel/tarihsel gerçeklerden uzak laflar etmek ve kulaktan dolma bilgilerle bu laflara destek çıkmak. Her konuda olduğu gibi, Ermeni tehciri meselesinde de farklı kaynaklardan, alternatif görüşlerden yararlanma ve gerçeklerin ortaya çıkmasına ve yayılmasına katkıda bulunma hakkı kimseden esirgenemez. Ne var ki, bu hak atıp tutmak, gerçekleri çarpıtmak, “uluslararası odakların sözcülüğünü yapmak” için de kullanılmamalıdır.

Sonuç

Kaynaklar, belgeler, tanıklıklar açıkça ortaya koymaktadır ki, bir savaş ortamında, hem de bir “dünya savaşı”nda, var olma-yok olma derdindeki Osmanlı yerel ve merkezî yönetimi Ruslarla girilen muharebelerde kendilerini arkadan vurmaya başlayan Ermeni komitacılar karşı tedbir almak zorunda kalmıştır. Ermeni komitacılar sadece Osmanlı ordusunu arkadan vurmaya da kalmamış, Doğu Anadolu’da birlikte yaşadıkları Müslüman halka işkence ve zulüm yapmışlar, birçok yerde masum insanları katletmişler, köyleri, kasabaları, hatta şehirleri yok etmişlerdir. Bu tablo karşısında seyirci kalamayan Osmanlı Hükümeti Ermenilerin tehcirine karar vermiştir. Tehcir yolunda ölen Ermeniler olmuştur. Ancak katledilen, işkence gören Müslüman nüfusla tehcirde ölen Ermeniler arasında Türk ve Müslüman ahalî aleyhine kıyas kabul etmez bir fark vardır. “Ermeni soykırımı” iddialarını seslendirenlerin ve bunlara destek verenlerin yukarıdaki bilgi ve belgelerden bihaber oldukları anlaşılmaktadır. Yorum yapmak bilgiye, görgüye, insafa, izana sahip olup olmamakla da yakından ilgilidir; tarihî gerçekler bütün çıplaklığıyla ortadadır. “Aydın” olmak insana genel kabulleri sorgulamak, “yeni şeyler” söylemek hakkını verir belki; ancak sorumluluk ve nesnellik de bekler. Dolayısıyla tartışılması gereken “Orhan Pamuk’ların düşünce özgürlüğü” değildir.

Eleştirmenlere göre, Pamuk, “üstkurmaca tekniği ile oluşturulmuş, metinlerarası düzlemde soluk alan romanlar” yazan (Ecevit, 2004: 91) bir yazardır; yani bir tarihçi ya da “Ermeni soykırımı” konusunda bir uzman değildir. Dolayısıyla onun sözlerine bağlamından öte anlamlar yüklemek gereksizdir.

Pamuk ve Ermeni tezini savunan diğerlerinin yaptığı bu hatayı tersinden başkaları da yapmaktadır. “Ermeni soykırımı”nu uzun süre gündemde tutan medya organları ile hem bu meselenin Avrupa’da ve Türkiye’de konuşulduğu dönemlerde, hem de Orhan Pamuk’un yargılandığı günlerde söylem ve eylemleriyle ses getiren bazı gruplar, milliyetçi duyguları istismar etmiş ve gereksiz yere gerginlik yaratmıştır. Hâlbuki medyadan beklenen daha sorumlu ve itidalli habercilik yapmasıdır; aynı şekilde kendilerini “ulusalçı” diye niteleyenlerin de “milliyetçi” duygu ve düşüncenin bu türden söylem ve eylemlere uygun bir vasat olmadığını kavramış olmaları gerekirdi. Zira -yukarıda da vurgulandığı gibi- “milliyetçilik” doğduğu kültürde önce farklı milletleri, azınlıkları, grupları “ötekileştiren” bir ideolojiye, daha sonra ise “ötekileştirilen” gruplar üzerinde bir şiddet unsuruna dönüşmüşken Türkiye’deki “milliyetçilik” algısı/anlayışı Batı’dakinden birçok noktada farklılık göstermiş ve hiçbir zaman Batı’daki kadar şiddet eğilimli olmamıştır. Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında “kurucu” ve “birleştirici” bir ideoloji olan milliyetçilik, son dönemde bu niteliğinden uzaklaştırılarak anlam kaymasına uğratılmıştır. “Ermeni meselesi” tartışmalarında da görüldüğü gibi, kavramın “birleştirici” özelliği “ulusalcılık” adıyla “ayrıştırıcı” bir hale evrilmiş ve içerikten yoksun kılınmıştır.

Medyanın da zaman zaman dahil olduğu “Ermeni soykırımı” tartışmalarında, taraf tutar gibi, “Soykırım vardır!” ya da “Soykırım yoktur, bunu söyleyenler haindir!” türünden basitliklerden sakınılmalı, gerçeğin ortaya çıkması için yapılan/yapılacak bilimsel çalışmalara destek olunmalı ve her türlü hamaset ve istismardan uzak durulmalıdır.

KAYNAKÇA

- “ABD, sözde Ermeni soykırım tasarısını kabul etti” (5 Mart 2010). *Zaman*, s. 1.
ALTAYLI, Fatih (13 Ekim 2006). “Sevinsek mi, üzülsek mi?”, *Sabah*, s. 15.
AKÇAM, Taner (1999). *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na*. Ankara: İmge.
AKŞİN, Sina (1992). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası.
“Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Konusu”, devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/991/33.PDF
BAYAR, Celal (1997). *Ben De Yazdım, Milli Mücadeleye Giriş (Cilt 5)*. İstanbul: Sabah.
BİRAND, Mehmet Ali (2 Nisan 2010). İktidarlar Hrant’ı sevmeydi, sonra kahraman oldu (4). *Posta*, s. 13.
“Biraz da Nobel’den konuşalım!” (13 Ekim 2006), *Milliyet*, s. 7.
CORNELL, Svante (1998). “Turkeyandtheconflict in Nagorno-Karabakh: a delicatebalance”, *Middle East Studies*, S. 34. s. 51-72.

- ECEVİT, Yıldız (2004). *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- EKİNCİ, Tarık Ziya (26 Mart 2006). "Ulusalçılık ve milliyetçilik", *Radikal* 2, s. 7.
- EKŞİ, Oktay (10 Ekim 2009). "Ermeni protokolleri", *Hürriyet*, s. 1.
- ERGİL, Doğu (2000). *Siyasetini Arayan Ülke*, İstanbul: Can Yayınları.
- "Ermeni Sorunu", tsk.mil.tr/uluslararası/ermenisorunu.htm
- "Ermeni Soykırımı", http://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_soykırımı.
- "Ermenistan'ın yerini bilirler mi?" (7 Mart 2010). *Sabah*, s. 1.
- "Gül: Kararın Türk halkı nezdinde hiçbir itibarı yok" (5 Mart 03.2010). *Sabah*, s. 1.
- GÜLTAŞLI, Selçuk (17 Nisan 2007). Ermeni meselesinde Türk basınının büyük günahı, *Zaman Avrupa*.
- GÜNER, Zekai (2007). "Milli Mücadele Döneminde Türk Kamuoyunda Ermeni Meselesi", E. Dayı (Ed.) *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu: 21-22 Haziran 2007 Erzurum: Bildiriler* (s. 155-169). Erzurum: AÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- "İsveç Ermeni Tasarısı'nı kabul etti". (12 Mart 2010). *Zaman*, s. 1.
- JUNG Dietrich, PICCOLI Wolfango (2004). *Yol Ayrımında Türkiye*, İstanbul: Kitap Yayınları.
- KORKUT, Tolga (13 Ekim 2006). "Milliyetçilik Asker Sanatçı İstiyor", bianet.org/bianet/insan-haklari/86532-milliyetcilik-asker-sanatci-istiyor
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer (1978). *Türk-İngiliz İlişkileri*, Ankara: SBF Yayınları.
- LEWY, Guenter (Fall 2005). "Revisiting the Armenian Genocide", *Middle East Quarterly*. (meforum.org/748/revisiting-the-armenian-genocide) Volume XII. Number 4. s. 48-64.
- MALEVİLLE, Georges (1988). *La Tragedie Armenienne de 1915*, Paris: Editions Lanore.
- MAZICI, Nurşen (2005). *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- McCarthy, J. (Ekim 2002). *Atatürk Üniversitesi 2002-2003 öğretim yılı açılış dersi* (basılmamış konuşma metni), Erzurum.
- MCCARTHY, Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Orhan Pamuk ödülü reddetmeli mi?. (13 Ekim 2006). haber7.com.
- ÖZDAĞ, Ümit (30 Mart 2005). Bayrak ve tepki, *Akşam*, s. 9.
- ÖZDENÖREN, Rasim (3 Nisan 2005). İdeoloji olarak milliyetçilik, *Yeni Şafak*, s. 16.
- ÖZDİL, Yılmaz (21 Ocak 2007). Kim utanmalı?, *Sabah*, s. 3.
- ÖZKÖK, Ertuğrul (13 Ekim 2006). Türk yanım ağır bastı, *Hürriyet*, s. 25.
- ÖZTUNA, Yılmaz (1998). *Osmanlı Devleti Tarihi I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PERLMAN, Fredy (Aralık 1999). Milliyetçiliğin Bitmeyen Çekiciliği, *Birikim*, s. 128, s. 13-19.
- PULUR, Hasan (23 Ekim 2005). Ali Kemal, Orhan Pamuk, Hrant Dink, Yağmur Atsız, *Milliyet*, s. 3.
- ŞAHİN, Enis (2007). "Rus İşgali Sırasında Erzurum ve Çevresinde Ermenilerle İlgili Meydana Gelen Gelişmelerin Batı Basınındaki Yansımaları (1916)", E. Dayı (Ed.) *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu: 21-22 Haziran 2007 Erzurum: Bildiriler*, Erzurum: AÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. (s. 55-78).
- "Tarihi barışa engel." (6 Mart 2010). *Star*, s. 1.
- TURGUT, Serdar (17 Ocak 2005). "Akşam'ın milliyetçilik karşıtları kimler?", *Akşam*, s. 1.
- Türkiye İş Bankası. (1985). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, C. 1. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- YAYLA, Atilla (2003). *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, Ankara: Liberte.
- "Yüzleşmemenin faturası." (6 Mart 2010). *Evrensel*, s. 6.
- ZÜRCHER, Erik Jan (1995). *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.